

बजारका ठेकेदारहरूले मुद्दा हेर्नेबारेको संवत् १९९३ सालको अप्रकाशित सनद

—शङ्कर थापा

—अमरनाथ श्रेष्ठ

राणाकालमा शक्तिका स्रोत श्री ३ महाराज थिए । कानून उनको मुखमा हुन्थ्यो । तर पनि मुद्दा मामिला हेर्नेको लागि पहाड र मधेशमा विभिन्न स्तरका अदालत र अमिनीको स्थापना गरिएको थियो । केन्द्रमा सर्वोच्च अदालतको रूपमा नभए पनि त्यस्तै काम गर्ने कौशल थियो । यसले गौडाहरूबाट श्री ३ मा पर्ने आएको विन्तीपत्रमाथि विचार गर्दथ्यो । यसको मुनि केन्द्रमा सदर अदालत थियो । यस अन्तर्गत चार उच्च स्तरका अदालतहरू कोटिलिङ्ग, इटाचपली, टक्सार र धन्सार अदालत पर्दथे । यसलाई चार अदालत पनि भनिन्थ्यो ।^१ यसको मामकरण अदालत रहेको ठाउँको आधारमा भएको थियो ।^२ यसको साथै जङ्गबहादुरकै पालामा पनि 'इजहार प्रमाण अड्डा' भन्ने अदालत पनि थियो । यस बाहेक जिल्ला अदालत, गौडा, अमाल अदालत^३ पञ्चायती

अदालत तल्लो तहका अदालत थिए । यी सबै अदालतको बावजुद पनि भारदारी (कौशल) र श्री ३ महाराज नै अपीलका अन्तिम तह थिए ।^४

राणाकालमा गौडा, गढी र गेस्वाराहरूमा के कस्तो कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने हो त्यसबारे समय समयमा आवश्यकता अनुसार सवाल जारी गरिन्थे । यस बाहेक मधेश र पहाडका 'रिपोट निक्सारी अड्डा' मार्फत श्री ३ मा पर्ने आएको विन्तीपत्रको आधारमा अनेक प्रकारका कानूनी व्यवस्था गरी त्यस अनुसार कार्य सञ्चालन गर्ने आदेश गर्दै सनद र रुक्काहरू जारी गरिन्थे । यसको जाहेरी मुलुकी अड्डा-एन सवाल फाँटले गर्दथ्यो । यसका साथै सनदहरूको काम मुलुकी अड्डाकै पुर्जी फाँटले पनि गर्दथ्यो । सनदहरू प्रायः २ छापे र अन्य कतिपयमा

1. Krishna Kanta Adhikari, *Nepal Under Jung Bahadur 1846-77*, (Kathmandu, Buku, 1984) PP. 296-98

२. सरदार भीमबहादुर पांडे, "कोटिलिङ्गबाट प्रधान न्यायालयसम्म", गरिमा, २ : १०, (ललितपुर, साझा प्रकाशन, असोज २०४१), पृ. ६७-७३

३. कृष्णकान्त अधिकारी, माथि उल्लेखित, पृ. २९९-३०४

४. ए. ए., पृ. ७०

खड्ग निसाना छाप लागी श्री ३ महाराजको सही हुन्थ्यो । खड्ग निसाना अड्डा प्रधानमन्त्रीको अफिस थियो । सन् १९१७ मा चन्द्रशम्शेरले स्थापना गरेको खड्ग निसाना छाप सनदमा लगाइन्थ्यो ।^५ यस प्रकार जारी भएका सनद, रुक्का, सवाल आदिकै आधारमा गौँडा, गढी, गोश्वारा, अमिनी, अदालत आदिले आफ्नो काम सञ्चालन गर्ने गर्दथे ।

राणाकालमा केही निश्चित ठाउँमा पञ्चायत खोली त्यस अन्तर्गत गाउँ घरका सानातिना झैँ गडा छिनोफानो गर्नको लागि पञ्चायती अदालतको पनि व्यवस्था गरिएको थियो । भीमशम्शेरको साथै जुद्ध शम्शेरको पालामा पनि पञ्चायत खोल्नको लागि आवश्यक सनद, इस्तिहारहरू जारी गरिएका थिए ।^६ त्यसमा रैतिको सुविधाको लागि पञ्चायत खोल्नु परेको कुरो दर्शाइएको हुन्थ्यो । साधारणतया सानातिना झैँ गडा र विवादमा पनि अदालतसम्म धाउनु नपरोस् भनेर पञ्चायत खोलिएको थियो ।^७

चन्द्रशम्शेरले तराईका अनेकौँ ठाउँमा बजारको स्थापना गरे । यसको देखरेख गर्नको लागि बजार अड्डाको पनि स्थापना भयो । यसले बजारसम्बन्धी मामला हेर्नुको साथै बजारको बन्दोबस्त पनि गर्दथ्यो । तर जुद्ध शम्शेरको पालामा आएर बजारको बन्दोबस्त ठेकेदारहरूलाई दिन थालियो । यद्यपि तराईतिर बजार अड्डा र पहाडतिर भन्सार अड्डाले पनि यो काम गरिरहेका थियो।^८ बजारको ठेक्का दिइएपछि त्यस्ता ठेकेदारहरूले कति मुद्दा मामिला हेर्ने र कति अधिकार प्रयोग गर्ने पाउने भनेर सवालको निर्माण गरेर त्यसको दफा दफामा त्यसको व्याख्या गरियो । यो पूरा नेपालभरि लागू गर्ने बनाइएको सवाल थियो ।

तर नेपालगञ्ज बजारका ठेकेदार हरिनारायण मारवाडीले बजारमा मुद्दाहरू हेर्ने पाउँदैनन् भनी विन्तीपत्र हालेपछि यो काम अख्तियारी प्रदान गर्नु पर्ने भएकोले सो विन्तीपत्रको कार्यवाही कौशल मार्फत गराउने आदेश भएकोले कौशल मार्फत गराउने आदेश भयो । तत्पश्चात कौशलले त्यसमाथि अध्ययन गर्दा यस अघि संवत् १९९१ साल चैत्र १९ गते नै खड्ग निसानाबाट तोक लागी बजारसम्बन्धी व्यवस्था भएको थाहा भयो । अतः उक्त ठेकेदारको विन्तीपत्रमाथि विचार गरी निर्णय स्वरूप यो लेखमा प्रस्तुत सनद जारी गरिएको थियो ।

यो सनद हामीले पुराना कागजपत्र र इतिहासको खोजी अध्ययनको क्रममा वीरगञ्ज गोश्वाराका पुराना कागजपत्रहरू हेर्न हालको अञ्चलाधीश कार्यालय गई खोजी गर्दा फेला पारेका हौं ।

त्यस बेला कुनै पनि सनद, रुक्का जारी हुँदा विभिन्न गढी, गौँडा र गोश्वाराको साथै एक एक प्रति कौशी तोषाखम्ना र मुलुकी अड्डामा पनि राखिन्थ्यो । त्यसै मध्येको एक प्रति हामीले वीरगञ्ज गोश्वाराको नाउँमा जारी भएकोबाट सारेका हौं ।

यस सनदले बजारसम्बन्धी मामलामा अत्यधिक जानकारी प्रदान गर्ने भएकोले निकै महत्वपूर्ण देखिन्छ ।

बजारका ठेकेदारलाई कति अधिकार दिने भन्ने बारेमा सवाल पनि जारी भएको थियो । यसै सवालको दफा दफाको व्याख्या समेत गर्दै मधेश रिपोर्ट निवसारी फाँटले ठेकेदार हरिनारायण मारवाडीको पक्ष लिएर ठेकेदारलाई पनि मुद्दा हेर्ने निकासी दिने पक्षमा सिफारिश गर्दै रिपोर्ट जाहेर गर्‍यो । यस जाहेरीमा लेखिएको टिप्पणी नियमानुसार भएको कुराको समर्थन गर्दै

5. H. N. Agrawal, *The Administrative History of Nepal* (New Delhi, Vikas Publishing House, 1976), P. 18

६. शङ्कर थापा र अरू, पञ्चायत स्थापना गर्ने बारेको जुद्धशम्शेरको पालाको सनद, इस्तिहार र कम्पाण्डर इन चीफको बडापत्र, (अप्रकाशित लेख), पृ. १

७. श्री ३ महाराज जुद्ध शम्शेरले संवत् १९९९ मा जारी गरेको पञ्चायत स्थापना गर्ने बारेको इस्तिहार

८. एच. एन. अग्रवाल, माथि उल्लेखित, पृ. ६२-६३

मे. ज. एकराजशम्शोरले त्यसलाई खड्ग निसाना भडामा पेश गरिदिए। तर यो अख्तियार दिने कुरासित सम्बन्धित थियो। तसर्थ तत्कालीन समयमा यस्ता खालका सबै रिपोर्ट कौशलद्वारा नै निर्णय हुनु पर्दथ्यो। अतः कौशलमा पेश गर्नु पर्ने भएकोले यो रिपोर्ट खड्ग निसाना बाट फिर्ता आयो। यसभन्दा अगाडि नै १९९१ सालमा भएको सवालले ठेकेदारहरूको अधिकार क्षेत्रलाई निश्चित गराइसकेको थियो। त्यस अन्तर्गत बजारको बन्दोबस्तसम्बन्धी अधिकार परे तापनि चोरी निकासी-पैठारी र बजारसम्बन्धी मुद्दा हेर्ने अधिकार ठेकेदारलाई दिइएको थिएन। यसको प्रमुख कारण थियो कि यदि ठेकेदारहरूलाई मुद्दा हेर्ने अधिकार दिएको खण्डमा तिनले आफ्नो आम्दानीको लागि ऐन विपरीत कार्यवाही गर्ने थालेमा यसबाट सर्वसाधारण जनतालाई अभ्याय र मर्का परी भविष्यमा बजार समेत खत्तम हुने सम्भावना थियो।

यस सम्बन्धी सवालले व्यवस्था गरे बमोजिम बजारसम्बन्धी मुद्दाहरू अमिनीले हेर्दथ्यो। तर बजारको ठेक्का लगाइएकोले त्यसमा भएको दण्ड भने ठेकेदारले पाउँदथ्यो। वास्तवमा यो तिनीहरूको लागि निकै महत्वपूर्ण व्यवस्था थियो। तर ठेकेदारहरूले यस बाहेक चोरी निकासी र पैठारीसम्बन्धी मुद्दा हेर्ने पाउने माग गरेका थिए। तर यस अघि जब बजार अड्डाको स्थापना भयो, यी सम्पूर्ण अधिकारहरू त्यसै अड्डालाई सुम्पियो। अतः बजारसम्बन्धी मुद्दाको छिनोफानो बजार अड्डाले नै गर्दथ्यो। अतः सरकारी अड्डाले गरिरहेको काम अरूलाई दिदा राम्ररी गर्न नसक्ने र व्यक्तिगत हित बढी सोच्ने सम्भावना थियो। हुन त यसको चित्त नबुझे अपील गर्ने र गोश्वाराका बडाहाकिमले त्यसमा आफ्नो अधिकार प्रयोग गरी नियमानुसार काम भएको छ कि छैन त्यसको जाँचबुझ गर्न सक्तथे।

१९९१ साल आषाढमा बजारको सवाल जारी हुनुभन्दा अगाडि सबै बजारहरू अमानतमा थिए। तर बजारको ठेकेदारी यसपछि मात्र शुरू भएको थियो। तसर्थ अमानतकालमा बजारका सम्पूर्ण अधिकारहरू बजार अड्डामा निहित थिए। ठेक्काको प्रचलन शुरू भए

पछि अमानतकालको बजार अड्डाले हेर्ने पाउने मुद्दा मामिला ठेकेदारलाई दिँदा यदि तिनीहरूले मनपरी गरिदिएको खण्डमा दुनियालाई दुःख मर्का हुने र बजार पनि खत्तम हुन सक्ने तरकाल देखिएकोले मध्येस रिपोर्ट निक्सारी फाँटको रिपोर्टलाई कौशलले उचित ठानेन। बरू बजारको फोहोर मैलासम्बन्धी केही अधिकार भने ठेकेदारहरूलाई प्रदान गरियो। मुद्दासम्बन्धी कुनै पनि अधिकार दिइएन। तर दिइएको यस अधिकारमा पनि बडाहाकिमको अंकुश लगाइयो। यो तिनको मनोमानी रोक्ने उद्देश्यले गरिएको थियो। तिनले बजारमा फोहोर गर्नेलाई क. रु. एक आनादेखि एक रुपियाँसम्म जरिवाना गर्न सक्तथे। यसभन्दा बढी जरिवाना गर्नु परेमा बडाहाकिमको स्वीकृति लिनु आवश्यक गराइयो। यस प्रकार ठेकेदारहरूलाई थोरै अधिकार प्रदान गरिएको भए तापनि तिनीहरूले मनोमानी गरेर आर्थिक लाभ हासिल गर्ने कतै गुञ्जाइस नै थिएन। यसको साथै अबदेखि कुनै पनि जरिवानाको रकम ठेकेदारहरूले लिन नपाउने भए। वास्तवमा यस व्यवस्थाले आजसम्म प्राप्त भएको ठेकेदारहरूको विशेषाधिकार हनन हुनुको साथै अधिकार क्षेत्रलाई पनि सीमित तुल्याइदियो। यसले ठेकेदारहरूको स्थिति नराम्रो हुन गएको थियो।

अबदेखि विभिन्न मामलामा भएको दण्डको रकम अमिनी मार्फत सरकारी कोषमा दाखिल गर्नुपर्ने भयो। चोरी निकासी पैठारी आदिमा बजार अड्डा र अमिनीको चक्करमा निकै समय लाग्दथ्यो। तसर्थ यसमा सुगमता ल्याउनको लागि त्यस्ता मामिलामा ठाडै बुझी कार्यवाही गर्नु पर्ने भयो। यी सबै व्यवस्थाको लागि अमिनी र गोश्वाराहरूका नाउँमा सनद जारी भएका थिए।

यस लेखमा प्रस्तुत सनदले बजार व्यवस्थाको बारेमा अनेकौं नयाँ कुरामाथि प्रकाश पारेको छ। यसले प्रस्तुत गरेको महत्वपूर्ण ऐतिहासिक तथ्यलाई निम्न रूपले गणना गर्न सकिन्छ-

१. बजारका ठेकेदारहरूको अधिकार क्षेत्र
२. मध्येस रिपोर्ट निक्सारी फाँटको काम
३. बजार अड्डाको उद्देश्य र अधिकार

४. कौशलको काम

५. १९९१ सालमा भएको बजार सवालका मुख्य बुँदा
६. रिपोर्टमाथि सुनुवाईको राणाकालीन ढाँचा
७. थोरै भए पनि अग्निनीको बजारसम्बन्धी अधिकार

यसरी यस सनदले राणाकालीन आर्थिक इतिहासमाथि केही महत्वपूर्ण ऐतिहासिक जानकारी दिन सक्छ मझे उद्देश्यले पाठक समक्ष प्रस्तुत गरेका हौं ।

प्रस्तुत सनदको व्यहोरा यस प्रकारको छ—

स्वस्ति श्री महति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि श्रीजम्बी राजन्य प्रोज्ज्वल नेपाल तारा अति प्रबल गोर्खा दक्षिण वाहु, पृथुलाधीश श्री श्री श्री महाराज जुद्ध शम्शेर जङ्गबहादुर राणा ग्राहँद क्वाद लाले जिबोद अनेसर जिही शान्ति माजिप्रो यलाजारो जीसी आइड पितङ्ग पावटिङ्ग सुनचियान लुचुधान स्यान च्याङ्ग आनरेरि लेपटभ्यान्ट जनरल वृटीस आर्मि आनरेरि कर्णेल अफ अल डी गोर्खा राइफल रेजिमेन्टस इन् दीयान् आर्मि प्राइमिनिष्टर एण्ड सुप्रीन कमाण्डर इन चीफ कस्य रक्का—

स्वस्ति श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री सुप्रदिप्त मान्यवर कम्प्याण्डर इन् विफ जनरल पद्म शम्शेर जङ्गबहादुर राणा जीबीई केसी ग्राइड कस्य पत्रम्—

आगे वीरगंज गोश्वाराका हाकीम् कारिन्दा के यथोचित, उप्रान्त बजारबाट मुद्दा मामीला हेर्ने निकासी पाउं भनी नेपालगञ्ज बजारका ठेकदार हरि नारां मारवाडीको रिपोर्टमा यस बजार स्मेत अरू ठेका लीने ठेकदारहरूलाई मुद्दा मामीला हेर्न पाउने दफा दफामा लेषीया वमोजी अध्यारी दीने स्मेत ठहराई मध्येस रिपोर्ट निक्सारीले जाहेर गरेको रिपोर्टमा सो जाहेर गरे वमोजीम् मुनासिब देषीनाले सो बेहोरा जाहेर गरी हुकुम बक्से वमोजीम् निकासी सदर गरी पठाउने श्री कम्प्याण्डर इन् चीफबाट मजि बक्सेको व्यहोरा खड्ग निसाना अडाका नाउमा श्री मे. ज. एक राज शम्शेर जङ्ग बहादुर राणाको राये पूर्जि लेषी गयेको रिपोर्ट सो अडाबाट फिर्ता पठायाको बेहोरा श्री कम्प्याण्डर इन् चीफ साहेबका हजुरमा जाहेर गर्दा सो अवत्यारी दिने सवाल सनदको काम हुनाले कौशल मार्फत गराउन मुनासिब छ कौशलमै

पठाइदिनु मझे मजिबक्सेको छ भनि सो रिपोर्ट यस कौशलमा आयाकोमा बुझ्दा ९१ साल पौष १ गते देषी ठेकवापा गयाका बजारका ठेकदारहरूले बजारको चोरी निकासी पँठारी र बजार सम्बन्धी मामीला हेर्न पाउंदैन चोरी निकासी पँठारीमा जमाबन्दी सम्म गराई अग्नीनी ले छिनेका मामीलाको दण्ड वजा (र) को ग्रामदानी ठहर्छ भन मुनासिब नपरेकाले त्रिगो सम्म ठेकदारले पाउंछ मध्ये ९१ साल चैत्र १९ गते खड्ग निसानाबाट तोक फाटी सदर भया वमोजीम् बजारहरूका नाउमा सनद मै गैसकेको ठेकदारले दीएका तपसीलको दफा दफामा लेषीया वमोजीम्को बजारसम्बन्धीको मुद्दा मामीलाहरू र चोरी निकासी पँठारी गर्नेलाई पक्रने कामहरू अघि बजार अड्डेबाट गरिआयाको अरू अडाबाट गर्नेगर्दा रात्रो ध्यां नदिने बजार विप्री ग्रामदानी घट्दै जाने सानातिना कुरा र साबीती अग्निनीमा पठाई रहँदा अनेका म्याद मीत्र छीनीदीने अपीलको म्याद स्मेत पधनु पर्ने भै समये समयेमा हुन नसकी थाहा दीया रँती दुनिजालाई पीर परि बजारले इन्साफ गरेको चित्त नवुझे गोश्वाराबाट इन्साफ जांच हुने र उजुर परेमा र अन् सवाल वमोजीम् गोश्वाराबाट कारवाई हुँदा बेहिसाव गरेमा सजाये हुने भएकाले तपसीलमा लेषीया वमोजीम् चोरी निकासी पँठारी र अरू बजार सम्बन्धी मुद्दा मामीला ठेका मीती सम्मलाई ठेका लागेका सबै बजारहरूबाट हेर्न पाउने सनद गरी पठाउने स्मेत मध्येस रिपोर्ट निक्सारीले जाहेर गरेको देषियाकाले मने सोही वमोजीम् गर्ने गरी विन्ति चढाउन मुनासीव देषिन्ध तर मध्येस सबै बजारलाई हालसाल ९१ ३।१०।१मा मै गयाका सवालले बजार सम्बन्धी विसयेमा परी आउने किसिमको मुद्दा मामीला बजार अड्डेबाट हेरी वुझी फँसला स्मेत गर्न पाउने दफा दफाको सवाल जारी भै गयाको देखियाको हाल यो बजारहरू अमानत रहेको नमै ठेका बन्दोवस्त भयाका सो अमानत रहँदा गर्ने भयाका सवाल सनद वमोजीम् बजारबाट हेर्न बुझ्न पाउने गरी अपत्यारी दीदा ठेकदारले ग्रामदानी अडाई मुनाफा खानेतकं मात्र ध्यां दी बेहीसाव सग कारवाई गरिदियाका पछेमा रँती दुनिजा लाई पीर मर्का पर्न गै बजार उच्चन जाने स्मेत संभव भयाकाले मध्येस रिपोर्ट निक्सारीले ठहराया वमोजीम् मुद्दा मामीला हेर्न पाउने

अषट्यारी दिन मुनासीब नपर्ने बजार भीत्र र पहाङ्ग
दीया..... ठाउँ हाट बजारमा फोहोर मैला गर्ने र
बजार भीत्रको नाल निकास बन्द गरी दिनेमा मुद्दा
मामीला सह कारवाही गरी सजाये दी रहनु नपर्ने कुरा
हुनाले लेषीयाका कुरा सम्म बजारवाट जाँच बुझ गरी
मैलाको हर वेहिसाब गरेमा जरीवाना गरी सफा सुघर
राख्ने गराउन मुनासिव देषियाको हुनाले लेषीया वमो-
जिम् गर्नेहरूलाई बजारका ठेकदारले तजवीज कं. रु. एक
आनादेषी कं. रु. १ एक रुपैयासम्म जरीवाना गर्न
पाउने तेसदेषी वढी सजाये गर्नु पर्ने भयामा बडा हाकीम
संग जाहेर गरी निकास भया वमोजिम् जरीवाना गर्नु
सो जरीवाना पनि बजारको आमदानी नहुनाले भया
गरेका जरीवाना अमीनीमा दाषील गर्नु भन्या मध्येस
सबै बजारका नाउमा र अरू चोरी निकासी पठाारी गर्ने
स्मेत सवाल वमोजीम्को मुद्दामा मिलापरी आयामा
बजार अडावाट अमीनीमा पठाउने अमीनीवाट अैन

सवाल वमोजिम् कारवाई गर्दा नालेस ली रहंदा टाबेम्
लान्ने हुनाले ठाउँ बुझी कारवाही गरी छीनी दीने गर्नु
गराउनु भन्या अमीनी र गोश्वारा स्मेत जजस्का नाउमा
नाउमा चाहिन्छ जो चाहीने व्यहोराको सनद गरी
पठाईदिनु भन्या यो तोक सदर भयापछी मध्येस रिपोट
निकसारीमा पठाउने ठहराई जाहेर गरेका छौं जो मर्जी
हुकुम् भनी कौशलवाट तोक बोली जाहेर गरेकोमा ९३
साल जेष्ठ ६ गतेमा खड्ग निसानाबाढ तोक वोली सदर
भै अयाको हुनाले सो वमोजिम् गराउनु भन्या वीरगञ्ज
गोश्वाराका नाउमा सनद जारी गरी बक्सनु पर्ने ठह-
रायू जो मर्जी हुकुम भनी मध्येस रिपोट निकसारी
फांटका हाकीम् कारिन्दाले हाम्रा हजुरमा विन्तो पादा
जाहेर भयो तसर्थ सो ठहरायाकोमा हामीवाट पनि सदर
गरी बक्सेको छ सो वमोजिम् गर्ने काम् गर ईती सम्बत
१९९३ साल आषाढ २६ गते रोज ५ शुभम्।